

Achter het pleisterwerk van Kerkstraat 24/Ruiterstraat 37

De complexe bouwgeschiedenis van een historisch pand in Zaltbommel.

Zo nu en dan wordt er in de binnenstad van Zaltbommel een historisch pand onderhanden genomen om het voor verval te behoeden. In 2008 was dat het geval met het hoekpand Kerkstraat 24/Ruiterstraat 37, waar de gevels en de dakconstructie hersteld werden. Op dat soort momenten komen allerlei bouwsporen aan het licht, onder meer door het gedeeltelijk ontleisteren van de gevels, die ook in dit geval met een bouwhistorische documentatie zijn vastgelegd.¹ Dankzij de koppeling van deze gegevens met waarnemingen in het interieur, bleek het mogelijk een goed beeld van de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van het pand samen te stellen. Onze kennis van het gebouwde erfgoed in Zaltbommel is daardoor weer iets groter geworden.²

Karel Emmens

Een complex pand

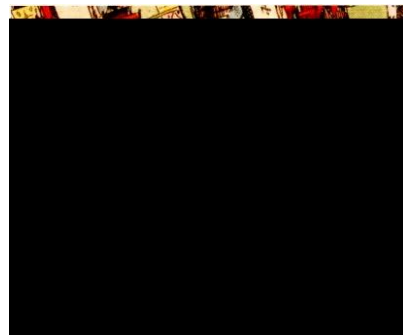
Op het eerste oog vormt het huis op de noordelijke hoek van de Kerkstraat en de Ruiterstraat een heldere bouwmassa.

Afb. 1) Aan de straat is alleen het diepe huis te zien, met de voorgevel aan de Kerkstraat en de zijgevel langs de Ruiterstraat. Links is in die zijgevel de 'voorgevel' van Ruiterstraat 37 opgenomen.

(Foto: auteur)

Het is een diep huis, waarvan de kopgevel op de Kerkstraat is gericht en de lange zijde langs de Ruiterstraat staat. Ook de nok van het zadeldak met rode, oud-Hollandse golfpannen ligt evenwijdig aan de Ruiterstraat. Bij de kopgevels vallen kleine haakse dakschilden op, zogenoemde wolfseinden. In deze vorm komt het pand al voor op de stadskarta van Johannes Blaeu uit het midden van de zeventiende eeuw.

Afb. 2) Op de stadskarta van Johannes Blaeu uit omstreeks 1650 blijkt het diepe huis volledig ingebouwd tussen een reeks panden langs de Kerkstraat en de Ruiterstraat. (Streekarchief Bommelerwaard, Kaartencollectie)

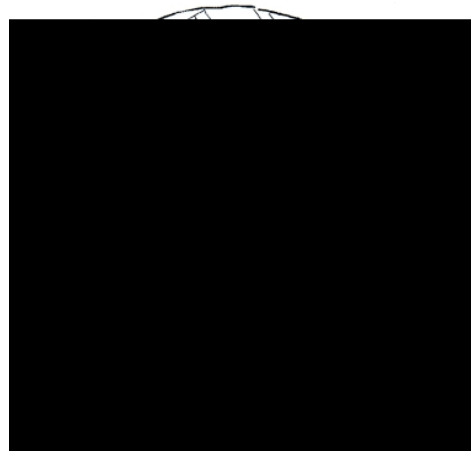
Aan de Kerkstraat werd het geflankeerd door een aantal parallelle diepe huizen en aan de Ruiterstraat sloten eveneens enkele diepe huizen direct op de achtergevel van het pand aan. Deze situatie is ook op het kadastraal minuutplan van Zaltbommel uit omstreeks 1830 terug te vinden, al is hier alleen de kadastrale situatie, en niet de vorm van de bebouwing weergegeven. Het pand blijkt op dit moment onderdeel te zijn van een groter L-vormig perceel, dat een deel van de buurbebouwing aan de Ruiterstraat omvatte en zich bovendien achter de destijds gecombineerde buurpanden Kerkstraat 18-22 uitstrekte. Het was volledig bebouwd en had het kadastrale nummer 499.

Afb. 3) De oudste weergave van de kadastrale situatie is op het minuutplan uit omstreeks 1830 te vinden. Het perceel heeft een L-vorm en is volledig bebouwd.

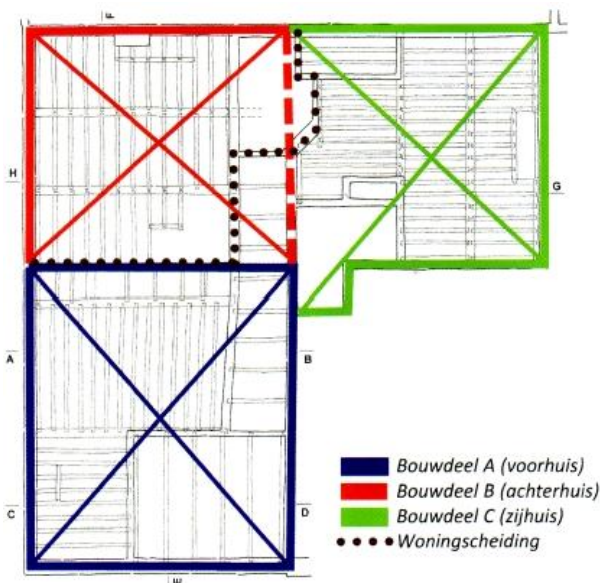
(Streekarchief Bommelerwaard, Kaartencollectie)

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw is het perceel alleen maar groter geworden, zoals uit de huidige situatie naar voren komt. In deze periode is het buurperceel aan de Ruitersstraat (nummer 500 op afb. 3) hier volledig bij getrokken, evenals het achterste deel van het buurperceel aan de Kerkstraat (nummer 498 op afb. 3). De bebouwing langs de Ruitersstraat is echter geleidelijk aan gesloopt, om plaats te maken voor een tuin. Wanneer deze wijzigingen precies hebben plaatsgevonden kon nog niet vastgesteld worden, maar volgens een foto van omstreeks 1904 en een bouwtekening uit 1931 stond het pand op perceel 500 toen nog fier overeind.³ Van het volledig bebouwde perceel van zo'n tweehonderd jaar geleden is in de huidige toestand een L-vormige bebouwing overgebleven, die aansluit op de buurpanden in de Kerkstraat. Het omvat het diepe huis op de hoek, dat is samengesteld uit een voorhuis en een in oorsprong onderkelderd

Afb. 4) Op de kadastrale situatie anno 2008 is de indeling in de beide woningen aangegeven (oranje en rood), evenals de bijbehorende achtertuinen (licht- en donkergroen). (Tekening: auteur)

achterhuis, gescheiden door een tussenmuur. Deze tussenmuur wordt vaak als brandmuur aangeduid, vanwege de haarden en rookkanalen die eraan verbonden waren. Deze huisvorm kwam vanaf de veertiende eeuw veel voor in Zaltbommel, maar ook in andere steden als 's-Hertogenbosch en Utrecht.⁴ Ongebruikelijk is het naastgelegen zijhuis achter Kerkstraat 18-22. Dit zijhuis vormt samen met het voorhuis in het diepe pand de woning Kerkstraat 24, terwijl zich in het achterhuis van het diepe pand de woning Ruitersstraat 37 bevindt.

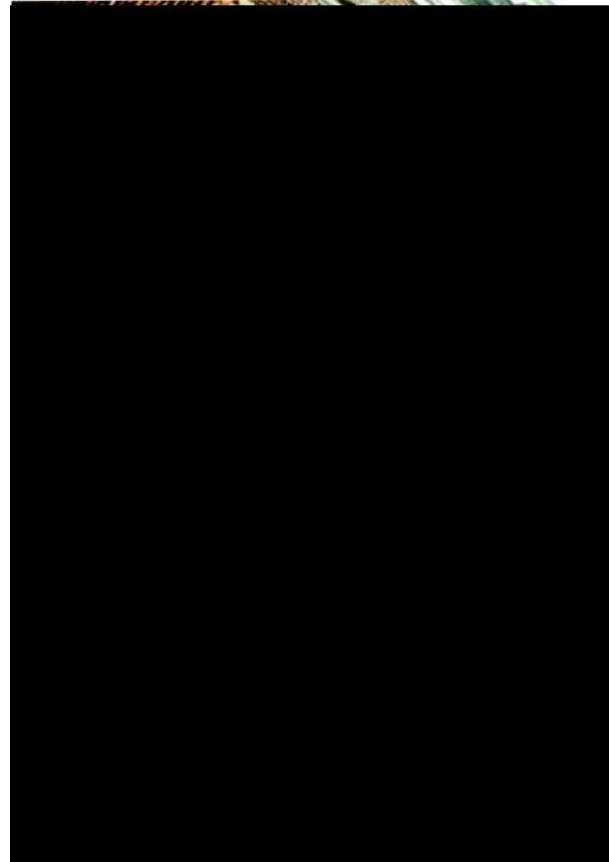

Afb. 5) Plattegrond van de begane grond met de aanduiding van de drie bouwdeelen (voorhuis, achterhuis en zijhuis) en de inwendige verdeling in twee woningen. (Tekening: auteur)

De scheiding tussen de woningen volgt overigens niet exact de bouwkundige indeling in voor- en achterhuis, want anders kon men vanuit het voorhuis niet het zijhuis in.

Sporen van een rijke renaissancegevel

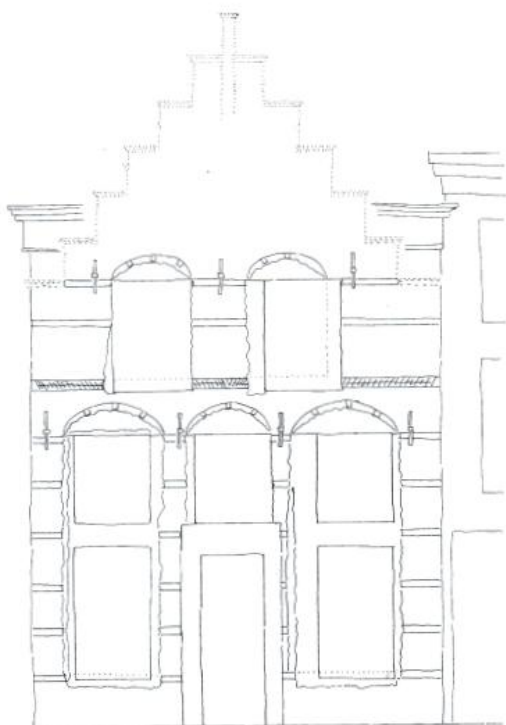
De herstelwerkzaamheden aan de voorgevel en de zijgevel van het voorhuis waren in 2008 tamelijk beperkt. Waar het pleisterwerk van de voorgevel echter verwijderd moest worden, kwam oranje-rood metselwerk tevoorschijn waarin brede, gele speklagen van mergelsteen zijn opgenomen. In 1985 was dit verschijnsel ook al te zien, toen bijna de gehele voorgevel ontleisterd was.

Afb. 6) De voorgevel was in 1985 volledig ontleisterd, waardoor de renaissancegevel in het zicht kwam. (Collectie fam. Klein)

Aan de hand van onder andere deze foto uit 1985 kon de oorspronkelijke toestand grotendeels vastgesteld worden. De gevel kende een hoge begane grond met drie ondiepe, boogvormige nissen waarin de kruisvensters en de voordeur waren opgenomen. De zolderverdieping had twee van dergelijke nissen. Uit verschillende bouwsporen is af te leiden dat de gevel bekroond werd door een trapgevel. Het totaalbeeld zal veel overeenkomsten hebben gehad met de renaissancegevel van Gasthuisstraat 22.

Dankzij de ontleistering van 1985 is ook te zien dat de voorgevel met een naad aansluit op de zijgevel langs de Ruitersstraat. De zijgevel heeft een veel groter baksteenformaat en een onregelmatig metselverband in vergelijking tot de kleinere, regelmatige stenen van de voorgevel. Bovendien is het muurwerk van de zijgevel afgehaakt om de nieuwe voorgevel mogelijk te maken. Hieruit blijkt dat de zijgevel ouder is en dat de voorgevel een moder-

Afb. 7) Op deze tekening van de voorgevel zijn de bouwsporen schetsmatig ingetekend, waarbij de voormalige trapgevel met een stippellijn is gesuggereerd. (Tekening: auteur)

nisering is die in de plaats van een oudere gevel is gekomen.

De 'voorgevel' van het achterhuis

Terwijl de gevels van Kerkstraat 24 in 2008 maar mondjesmaat werden ontleisterd, kwam na een volledige ontleistering wel het kale muurwerk van de voorgevel van Ruitersstraat 37 in het zicht. Dit deel van de zijgevel was oorspronkelijk onderdeel van het achterhuis. De gevel toonde een lappendeken van bouwsporen, die wijzen op verschillende verbouwingen.

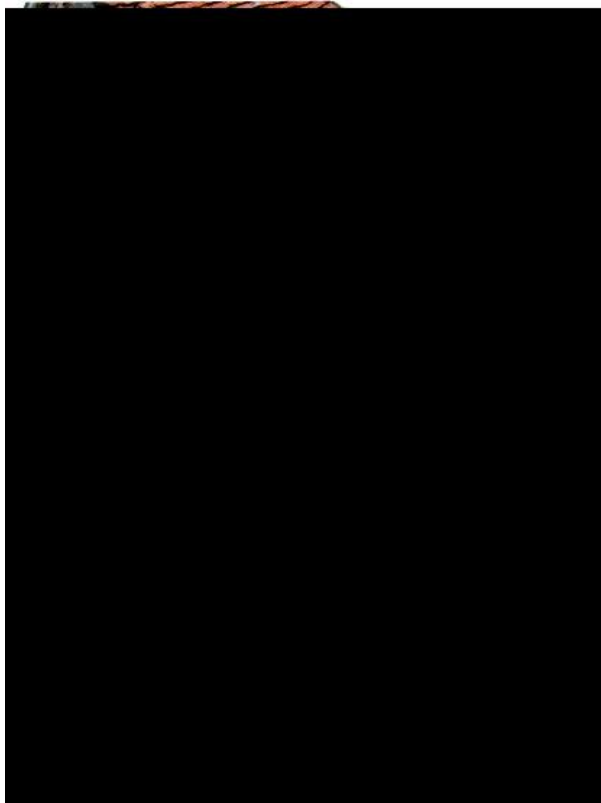
Omdat foto's uit 1985 bewaard zijn van de ontleisterde zijgevel van het voorhuis, konden de waarnemingen gekoppeld worden. Naar blijkt zette het muurwerk van grote bakstenen van het voorhuis zich voor een deel voort in het achterhuis, waarbij twee dichtgemetselde vensteropeningen aantonen dat er oorspronkelijk een kelder geweest is. Hogerop is voor dit oude muurwerk een schil van zeer zorgvuldig uitgevoerd metselwerk aangebracht, wat gezien de karakteristieken in de achttiende eeuw zal

Afb. 8) De oude gevel zal gelijkenis hebben vertoond met de rijke renaissancegevel van Gasthuisstraat 22 in Zaltbommel. (Foto: auteur)

zijn gebeurd. Hier waren vier vensters in opgenomen. Ook in de zijgevel van het voorhuis kwamen in deze tijd vier nieuwe vensters, maar daarvoor werden alleen gaten in het bestaande muurwerk gehakt.

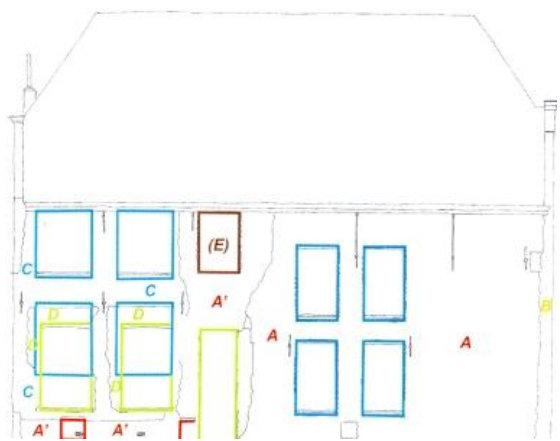
Een belangrijke latere modernisering was het dichtgooien van de kelder, waardoor het hogere vloerniveau van de begane grond bijna tot maaiveldhoogte kon worden verlaagd. In de plaats van de achttiende-eeuwse vensters kwamen rijzige nieuwe vensters met sponningen voor buitenluiken. Gezien de vormgeving van de schuiframen en de bovenlichten is dat in de late negentiende eeuw gebeurd. Was er toen al sprake van een zelfstandige woning? In ieder geval zijn in 1931 de huidige voordeur en het daarboven gelegen venster geplaatst, waardoor de gevel zijn huidige uiterlijk heeft gekregen.⁵ Van de overige gevels zijn weinig bijzonderheden te melden. De kopgevel van het achterhuis was van oudsher blind, uiteraard omdat hiertegen belendende bebouwing stond. Er moet een osendrup of druiptrook aanwezig zijn geweest, een smalle 'goot'

Afb. 9) In 2008 was de voorgevel van Ruitersstraat 37 volledig ontleisterd.

(Foto: auteur)

tussen beide panden voor de afvoer van regenwater, omdat in de muur geen balkgaten voor balklagen van het buurpand zichtbaar zijn. De huidige vensters en deuren konden pas na de sloop van het

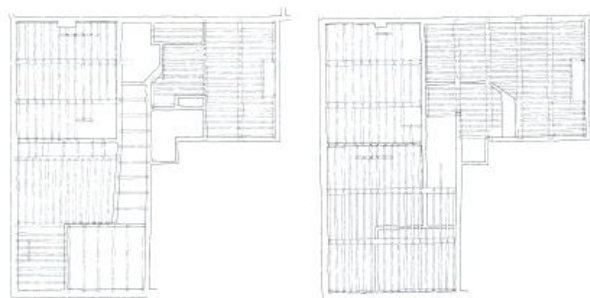
Afb. 10)

In de zijgevel zijn de verschillende bouwsporen ingeschetst en zoveel mogelijk geïnterpreteerd. Met de letter A zijn de oudste delen aangeduid en met E de jongste. (Tekening: auteur)

buurpand ingebracht worden. De sterk vervallen zijgevel van het zijhuis is in 1989 volledig vernieuwd in historiserende vormen.

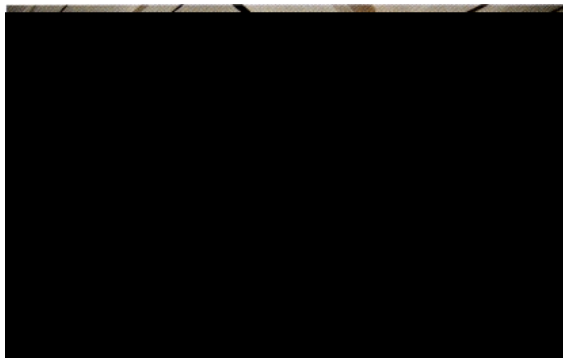
De samengestelde balklagen in het voor- en achterhuis

Binnen zijn het vooral de balklagen die de aandacht trekken. In alle drie de bouwdelen komen overwegend samengestelde balklagen voor, die bestaan uit moerbalken en kinderbinten.

Afb. 11) Plattegrond van de begane grond (links) en de verdieping (rechts) met ingetekend de verdiepingsvloer en zoldervloer van de drie bouwdelen. Het grootste deel wordt overspannen door samengestelde balklagen, maar er zijn ook delen met jongere enkelvoudige balklagen. (Tekening - auteur)

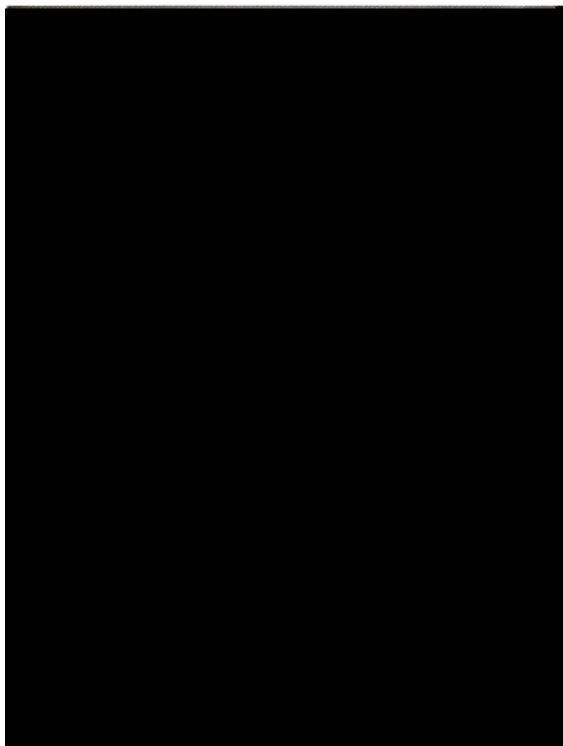
De zware moerbalken overspannen de ruimte in dwarse richting en haaks daarop zijn in de tussenliggende balkvakken de kleinere kinderbinten gelegd. Zodoende liggen de moerbalken evenwijdig aan de voorgevel en de kinderbinten evenwijdig aan de zijgevel. De kinderbinten zijn opgelegd in kepen (uithollingen) in de moerbalken. Deze constructie was al in de veertiende eeuw algemeen, en zou tot in de zeventiende eeuw gebruikelijk blijven. Vanaf ongeveer 1650 kwam het principe van de enkelvoudige balklaag in zwang, bestaande uit een reeks identiek georiënteerde balken, die tot op heden gangbaar is. De enkelvoudige balklagen zijn alleen toegepast in de hal achter de voordeur en de gang op begane grond, als gevolg van een verbouwing in de vroege negentiende eeuw. De grootste regelmaat vertonen de samengestelde balklagen van de verdiepings- en zoldervloer in het achterhuis, die beide bestaan uit drie gedeels identieke balkvakken.

Afb. 12) De samengestelde balklaag van de verdiepingsvloer in het achterhuis.

(Foto: auteur)

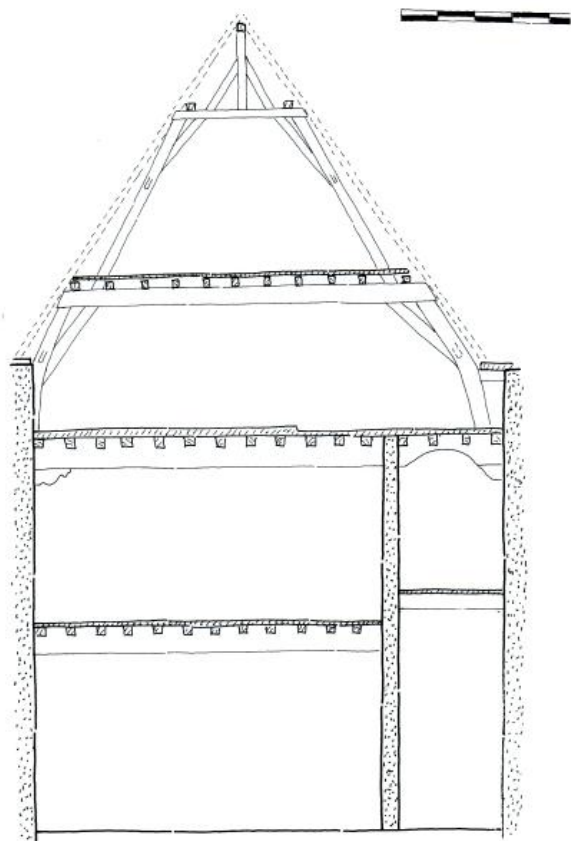
Hier sluit de eveneens samengestelde balklaag van de tweede verdieping (eigenlijk de zolderverdieping) in het voorhuis nauw bij aan, waar ook drie regelmatige balkvakken in voorkomen. De samengestelde balklaag van de verdiepingsvloer in het voorhuis is daarentegen opvallend onregelmatig. Bij de brandmuur bevindt zich een opmerkelijk smal balkvak, gevolgd door een even opmerkelijk breed balkvak. Dat is bijna te breed, want de kinderbinten buigen behoorlijk door. Deze bijzondere situatie wijst op

Afb. 13) De raveling in de balklaag van de verdiepingsvloer in het achterhuis. (Foto: auteur)

een grote haardpartij die zich op de begane grond in het smalle balkvak zal hebben bevonden. De raveling die zich boven dit balkvlak in de zolderbalklaag bevindt, hoorde bij een inmiddels verdwenen schoorsteen tegen de brandmuur, die de rook van deze haard afvoerde. Een raveling is een hulpconstructie waarmee het mogelijk is om een opening in een balklaag te creëren, die bijvoorbeeld ook voor een trap noodzakelijk was. In het achterhuis en het zijhuis is dankzij de ravelingen eveneens de positie van de verdwenen haarden en schoorstenen te herleiden.

De grote haardpartij in het voorhuis zal te maken hebben gehad met een ambacht dat hier werd uitgeoefend en waarbij vuur of rook een belangrijke rol speelden. Te denken valt aan een smederij, een rokerij, of mogelijk een bakkerij. Bij de voorgevel bevindt zich bovendien een sterk afwijkend klein, overdwars balkvak, waarvan de haakse muurbalk in de scheidingsmuur is opgenomen en de kinderbinten evenwijdig aan de voorgevel liggen. Toen vanaf de zeventiende eeuw de samengestelde balklagen plaatsmaakten voor enkelvoudige, werd ook het tot dan toe gebruikelijke eikenhout geleidelijk vervangen door grenenhout. De samengestelde balklagen in dit pand zijn daarom waarschijnlijk van eikenhout, al is dit slechts op enkele minimale plekken zichtbaar vanwege de geschilderde afwerking. De brede vloerdelen zijn eveneens van eiken en nog oorspronkelijk; alleen in het achterhuis bestaat de zoldervloer uit grenen delen. Uit deze balklagen kan herleid worden dat het diepe huis oorspronkelijk bestond uit een voorhuis met een hoge begane grond, waarvan de huidige zoldervloer het plafond vormde. Dit blijkt overigens ook uit de bouwsporen in de voorgevel. In het voorhuis was een hangkamer of insteekverdieping aangebracht, die alleen in het achterste deel van de ruimte een tussenverdieping vormde. In verschillende huizen van de binnenstad van Zaltbommel zijn dergelijke hangkamers bewaard gebleven, zoals Waterstraat 26 en Gamerschestraat 22.⁶ Door het toevoegen van de enkelvoudige balklagen in de vroege negentiende eeuw werd de tussenverdieping uitgebouwd tot een volwaardige verdieping, die tot aan de voorgevel doorloopt. Ook de afwijkende vloerniveaus laten zien dat hier veranderingen zijn aangebracht.

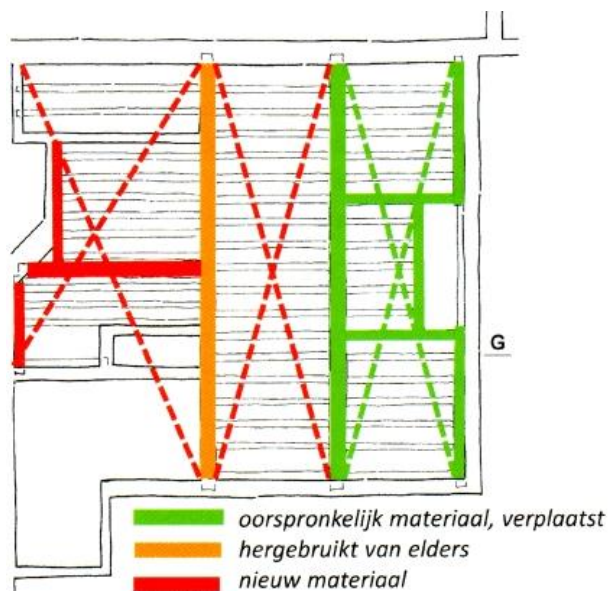
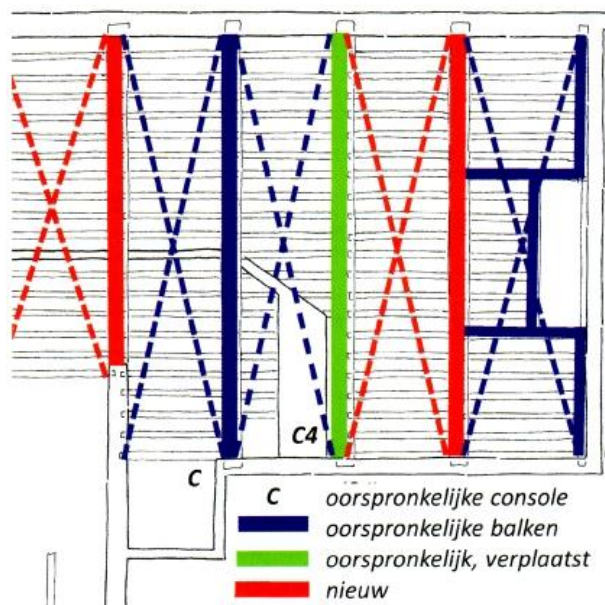
Afb. 14) Dwarsdoorsnede over het voorhuis. Op de eerste verdieping zijn de vloerniveaus niet overal gelijk. (Tekening: auteur)

Gerommel in het zijhuis

Hoewel de samengestelde balklagen in het zijhuis er zeer authentiek uitzien, blijkt daar in de loop der tijd het nodige mee gebeurd te zijn, met name in 1989.⁷ Toen zijn balken verlegd, ingekort en toegevoegd. Zelfs is er een oude balk uit het pand Bloemendaal 5-9 hergebruikt.

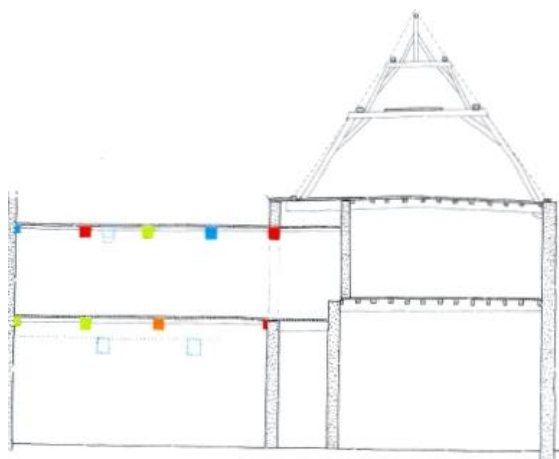
De oorspronkelijke situatie kan echter heel goed herleid worden. Het lijkt erop dat zich op de verdieping oorspronkelijk twee moerbalken en drie balkvakken hebben bevonden, die de breedte van de vier huidige rechter balkvakken overspanden.

De balklaag boven de begane grond zal dezelfde indeling hebben gehad, maar dan op een niveau van een halve meter lager dan thans. De balklaag van het achterhuis was aanvankelijk opgelegd in een verdwenen muur die het achter- en zijhuis scheidde.

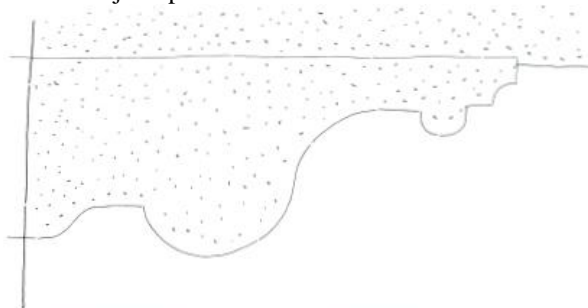
Afb. 15) De balklagen van de verdiepingvloer en de zoldervloer in het zijhuis zijn sterk gewijzigd in 1989. (Tekening: auteur)

Sierelementen: de consoles van de balklagen Waar ze in de muren zijn opgelegd rusten de uiteinden van een aantal moerbalken op geprofileerde houten consoles. De rijkst vormgegeven exemplaren bevinden zich onder de zolderbalklaag van het voorhuis, en goeddeels identieke onder dezelfde balklaag van het zijhuis.

Afb. 16) Doorsnede over het achterhuis (rechts) en het zijhuis (links), waarbij in het zijhuis met dezelfde kleuren als afb. 15 de wijzigingen zijn aangeduid. Het zijhuis heeft als enige bouwdeel geen dak.
(Tekening: auteur)

In een vloeiend verloop laten ze een dikke en een dunne bolling zien, een uitgesproken ojiefprofiel. Zo'n profiel kan in de late zestiende of de zeventiende eeuw gedateerd worden en is waarschijnlijk samen met de balklagen in dezelfde tijd te plaatsen

Afb. 17) Foto van de fraaie consoles onder de moerbalken van de zoldervloer in het voorhuis en opmeting van de consoles in het zijhuis.
(Tekening en foto: auteur)

als de nieuwe voorgevel. Dergelijke consoles komen in verwante vormen in meer Bommelse panden voor, zoals Gamerschestraat 3 en Nonnenstraat 4 (gesloopt).⁸ De rijke vormgeving wijst op een representatieve functie van de ruimte waarin ze zich bevinden.

Ook in het achterhuis zijn onder beide balklagen houten consoles bewaard. Deze hebben eveneens een ojiefprofiel, echter in een eenvoudiger uitvoering.

Afb. 18) De consoles in het achterhuis hebben een eenvoudiger vormgeving. (Foto: auteur)

Omdat we geen aanwijzingen hebben dat de balklagen in het achterhuis op een ander moment zijn ontstaan dan die in het voorhuis, moeten we een verband zoeken met de functies van de ruimten. In het voorhuis zullen de ambachtslieden of handelaren hun klanten hebben ontvangen. Daarom waren de consoles hier mooier uitgevoerd dan in het achterhuis, waarin alleen werd gewoond.

Onduidelijk blijft waarom ook het zijhuis zulke rijke consoles kende. Het kan zijn dat dit zijhuis oorspronkelijk niet bij Kerkstraat 24 hoorde, maar het achterhuis was van het buurpand Kerkstraat 18-22. Daar pleit echter een aantal zaken tegen, zoals de richting van de balklaag. Wellicht dat toekomstig onderzoek antwoorden voor deze kwestie zal opleveren.

De constructies van het steile dak

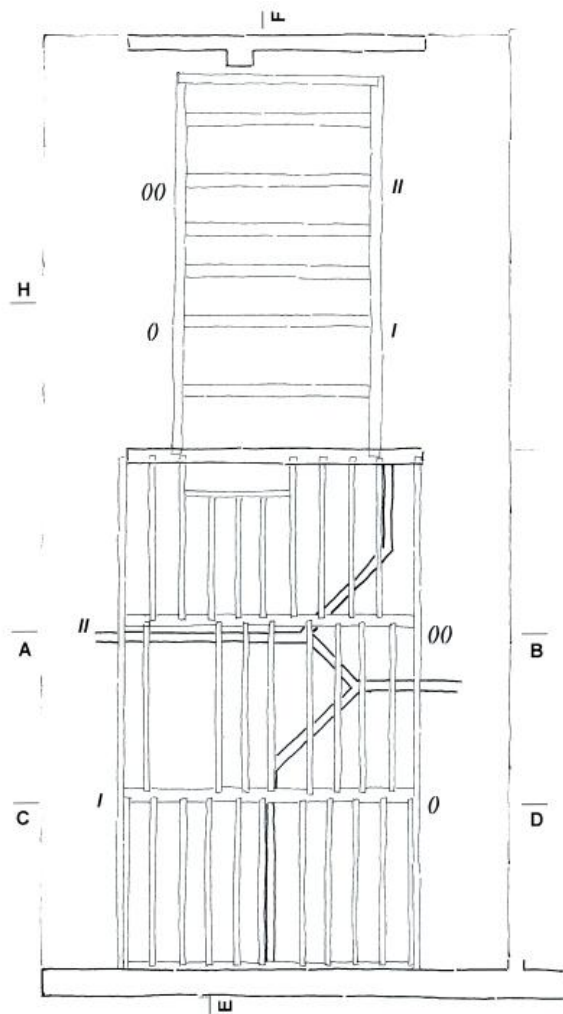
Zowel op het voor- als het achterhuis van Kerkstraat 24/Ruiterstraat 37 bevindt zich een oude dakconstructie, terwijl het zijhuis een plat dak heeft, direct op de zolderbalklaag. Oorspronkelijk zal ook dit bouwdeel een dak gehad hebben, maar daarvan is niets meer bekend. Mogelijk lag dit in het verlengde

van het zadeldak op het buurpand Kerkstraat 18-22, zoals op de stadskaart van Blaeu weergegeven is (zie afb. 2). De beide bewaard gebleven constructies vertonen grote verwantschap, maar zijn ook enigszins verschillend doordat de vloerniveaus ongelijk zijn: de zoldervloer in het achterhuis ligt ongeveer een meter hoger dan die in het voorhuis (zie afb. 14 en 16). Het voorhuis heeft daarom een borstwering op de zolder (tweede verdieping), die in het achterhuis ontbreekt. Aangezien het zadeldak ononderbroken doorloopt, heeft het voorhuis een hogere dakconstructie dan het achterhuis.

Beide constructies hebben een uitvoering die vanaf de veertiende eeuw tot in de zeventiende eeuw nagenoeg ongewijzigd is toegepast. Op verschillende onderdelen van de kappen zijn telmerken aangetroffen. Een dakconstructie was feitelijk een bouw pakket dat in een timmerwerkplaats of op de grond van de bouwplaats werd vervaardigd en daarna op het huis in elkaar moest worden gezet. Dankzij de telmerken wist de timmerman feilloos welke onderdelen bij elkaar hoorden. Er komen met een beitel (I, II) en met een guts (0, 00) gehakte merken voor, die wijzen op een bouw tijd op zijn vroegst in de zestiende eeuw. De nokstijl met de schoren van het eerste spant op het achterhuis laten echter nog een telmerk zien, in dit geval getrokken merken die zijn vervaardigd met een timmermansmes: // en /<. Dit is een ouder, laatmiddeleeuws type en wijst erop dat in ieder geval dit deel van de constructie is hergebruikt. Mogelijk stammen deze onderdelen van het oudste dak, toen dit diepe huis waarschijnlijk nog een eigen zijmuur naast Kerkstraat 18-22 had en er een iets smallere dakconstructie moet zijn geweest. Op een later moment, is deze eigen zijmuur gesloopt en kreeg het diepe huis zijn huidige breedte. Toen zal ook de voorgevel zijn opgetrokken.

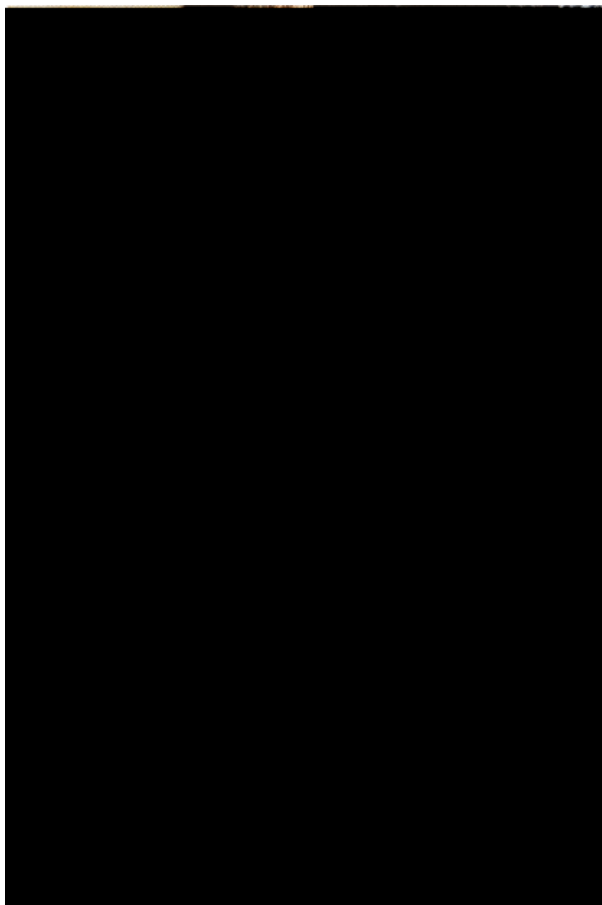
Conclusie: de bouwgeschiedenis

Uit de gevels, balklagen en dakconstructie komt overtuigend naar voren dat het complexe pand Kerkstraat 24/Ruiterstraat 37 een eerbiedwaardige leeftijd heeft. Enkele ingrijpende veranderingen hebben de aanblik van het geheel meermalen drastisch gewijzigd. Als alles op een rijtje wordt gezet ontstaat een beeld van zes bouwfasen.

(Afb.20) Plattegrond van de zolder met de vier spanten, elk twee in het voorhuis (onder) en het achterhuis (boven), met de telmerken. (Tekening.- auteur)

In zijn oudste gedaante bestond het diepe huis uit een voorhuis met insteekverdieping en een onderkelderd achterhuis. Het was een volledig op zichzelf staand pand, dat van de buurpanden aan de Kerkstraat en Ruiterstraat was gescheiden door een osendrup of druipgoot. In ieder geval behoren de gevel langs de Ruiterstraat en de achtergevel tot deze oudste kern, en waarschijnlijk geldt hetzelfde voor de hergebruikte delen in het dak. Deze fase is helaas niet nauwkeurig te dateren. Het pand kan heel goed voor de stadsbrand van 1524 zijn gebouwd, maar even goed juist daarna. Of ook het zijhuis in oorsprong uit deze periode stamt, blijft bij gebrek aan houvast nog ongewis. De huidige gedaante van het complex is vooral tot stand gekomen in de tweede bouw fase, omstreeks

met een volledig nieuwe voorgevel. Ook de samengestelde balklagen van het zijhuis dateren uit deze tijd. De latere bouwfases betroffen vooral modernisering. Zo zijn in de achttiende en negentiende eeuw nieuwe vensters geplaatst en is de voorgevel verbouwd tot lijstgevel. De enkelvoudige balklagen horen bij een inwendige verbouwing, waarbij mogelijk al de verdeling in twee woningen tot stand is gekomen. Dat was zeker het geval tegen 1900, toen in het achterhuis de kelder werd dichtgegooid, zodat de begane grond een grotere hoogte verkreeg. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw is het verwaarloosde pand hersteld en gerestaureerd. Deze werkzaamheden vormden de zesde bouwfase en hadden vooral betrekking op het zijhuis. Met enige goede wil kunnen de werkzaamheden uit 2008 als de zevende bouwfase betiteld worden. Omdat de begane grond als atelier in gebruik is, zetten de huidige bewoners van Kerkstraat 24 de eeuwenoude traditie van gecombineerd wonen en werken voort.

Noten

1 Karel Emmens, *Zaltbommel, Kerkstraat 24/ Ruitersstraat 37. Bouwhistorische documentatie*, Zaltbommel 2008.

De dakconstructie is volledig opgemeten. Voor de plattegronden en doorsneden is gebruik gemaakt van bouwtekeningen uit 1989 (Architectenbureau Steenvoort, Varik) en 2008 (Jongzeeuw Architecten, Herwijnen). Vanzelfsprekend is dit artikel slechts een samenvatting op hoofdlijnen van de complexe geschiedenis die dit complex kent.

2 Zie G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)*, Utrecht 2003.

3 Streekarchief Bommelerwaard (SAB), foto 22-10916 uit 1904 en bouwtekening 18/1278 uit 1931.

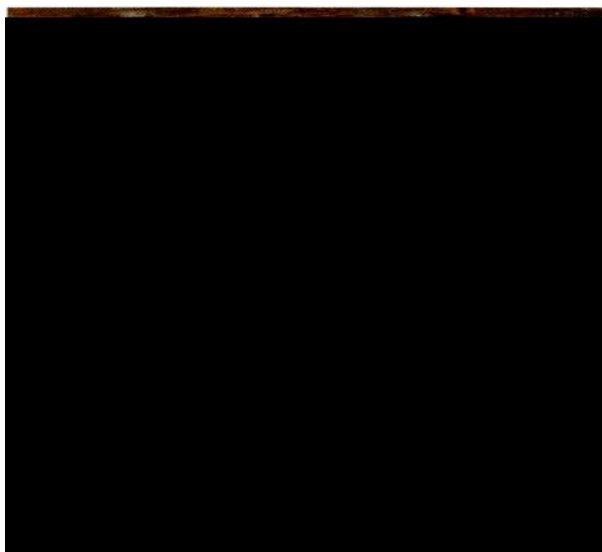
4 Van Tussenbroek 2003, 107-108. A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom*, Zwolle/Zeist 2006, 110-118. M.J. Dolfin, E.M. Kylstra & J. Penders, Utrecht. *De huizen binnen de singels*, Den Haag 1989, deel 1: Overzicht, XVII en deel 2: Beschrijving, 58-145.

5 SAB, bouwvergunningen 18-1278, 1931.

6 Van Tussenbroek 2003, 119-121.

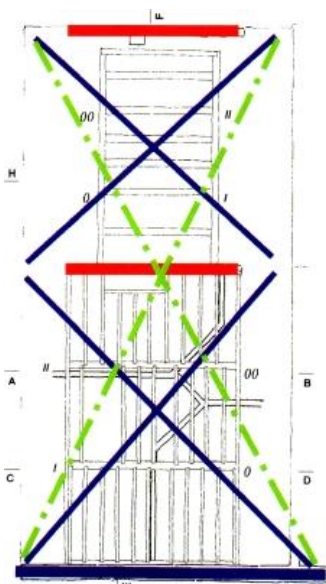
7 Vriendelijke mededelingen van de eigenaren Anneke en Simon Klein.

8 Van Tussenbroek 2003, 146-147.

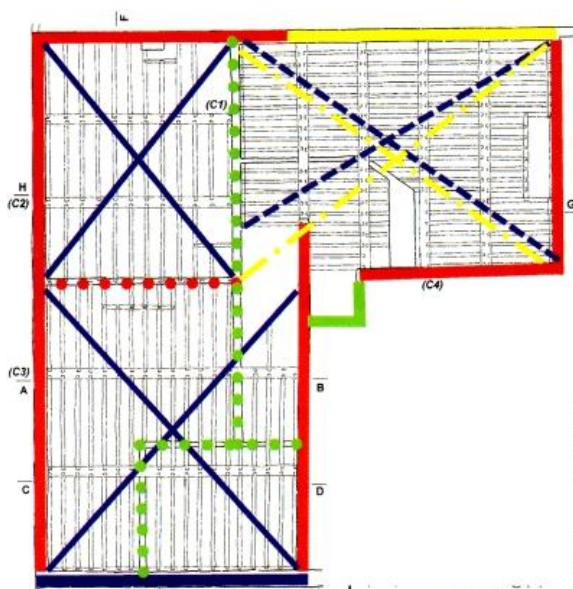
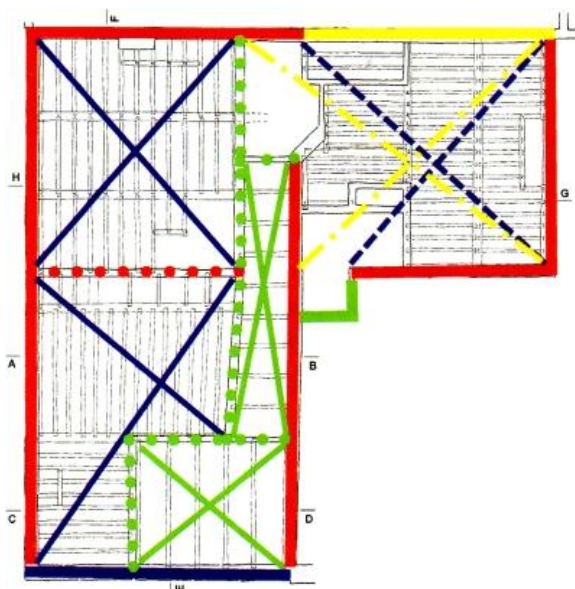
21) De gehakte merken bestaan uit rechte merken (II, links) en gegutste (0, rechts). (Foto: auteur)

1600. Toen is de osendrup met de eigen zijgevel naast Kerkstraat 18-22 gesloopt, waarna de huidige samengestelde balklagen met de consoles zijn aangebracht, in combinatie

- fase 1: late middeleeuwen / 16de eeuw
- fase 2: omstreeks 1600 of begin 17de eeuw
- fase 4: 19de eeuw
- fase 6: 1989 en later
- vermoedelijk, niet zichtbaar
- — — — — in oorsprong
- ■ — — — verbouwd, aangepast en/of deels vernieuwd

G

Afb. 22) Op deze plattegronden van de begane grond (linksonder), de verdieping (rechtsonder) en de zolder (linksboven) is de bouwfaserings van het complexe pand weergegeven.

(Tekening: auteur)